

Zerdüşî Geleneğinde Nevruz İkilemi: Ferverdîn Ayının Hordâd Günü Hakkında Pehlevîce Bir Metin ve Türkçe Tercümesi

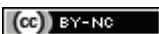
Oğuzhan ÖZOĞLU*

Öz

Nevruz, günümüzde Ferverdîn ayının Ohrmazd gününde kutlanmaktadır ve miladi 21 Mart'a denk gelmektedir. Oysa İranlıların kullandıkları farklı takvimler nedeniyle nevrzun 21 Mart ile ilişkili olmayabileceği görülmüştür. Jamasp-Asana'nın yayımladığı Mihrâbân ī Kayhusraw (MK) kodeksinde yer alan metinlerden biri Ferverdîn ayının Hordâd günü ile ilgilidir. Metnin içerisinde Hordâd günü, nevruz olarak tanıtılmıştır. Yaptığımız araştırmada Arap ve Fars kaynaklarında Zerdüştilerin nevruz konusunda ikilem yaşadıkları fark edilmiştir. Zerdüşî takviminin şemsî takvime uyarlanma sürecinde takvime ilave beş gün eklenmesi (epagomena) ve ayrıca yıl başına çeyrek gün ilavesinin de farklı dönemlerde yapılması, nevruz gününün sabit kalmamasına neden olmuştur. Avesta yazınına bakılırsa Zerdüşî takvimin kamerî olma özellikleri daha baskındır. Avesta yazını, ay ve yıldızlar hakkında fazlaca gözlem ve metafor sunmaktadır. Ancak iranologların kahir ekseriyeti, Zerdüştilerin güneş ve aydınlığa daha fazla önem verdiklerini düşünerek bu takvimi şemsî diye tasavvur etmiştir. Ahamenî, Selefkî, Arsakî ve hatta Sasanî dönemlerinin takvim yapıları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle çok sayıda cevapsız soru bulunuyor. Bu araştırmanın amacı; Jamasp-Asana'nın düzenlediği şekilde MK kodeksindeki metni Pehleviceden Türkçeye tercüme ederek Türkçe literatüre katkı sağlamak ve takvim ve nevruz meselesi üzerinden kültürel geçişlerin farklı boyutlarla yeniden tartışılmasına zemin hazırlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Nevruz, Zerdüşî Takvimi, Ferverdîn Ayı, Hordad Günü, Pehlevîce.

* Doktor Adayı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ozogluo@ankara.edu.tr, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-2840-9268.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Dilemma of Nowruz in Zoroastrian Tradition: A Pahlavi Text and its Turkish Translation on the Day of Khordad of the Month of Farvardin

Oğuzhan ÖZOĞLU*

Abstract

Nowruz is currently celebrated on the Ohrmazd day of the Farvardin month, corresponding to March 21 in the Gregorian calendar. However, due to the different calendars used by Iranians, it may not always have been linked to this date. One of the texts in the *Mihirābān ī Kayhusraw* (MK) codex published by Jamasp-Asana is related to the Khordad day of Farvardin, which is introduced as Nowruz. Our research shows that Zoroastrians in Arabic and Persian sources faced uncertainty regarding Nowruz. The adaptation of the Zoroastrian calendar to the solar system, the addition of five extra days (epagomena), and fractional-day adjustments over time caused the Nowruz date to shift. Avestan literature suggests that the Zoroastrian calendar had strong lunar characteristics, offering extensive observations on the moon and stars. However, most Iranologists have perceived it as solar, emphasizing Zoroastrians' focus on light. The calendar systems of the Achaemenid, Seleucid, Arsacid, and Sassanid periods remain largely unknown, leaving many unanswered questions. This study aims to contribute to Turkish literature by translating the MK text from Pahlavi to Turkish and fostering new discussions on cultural transitions through the lens of calendars and Nowruz.

Keywords: Nowruz, Zoroastrian Calendar, Farvardin Month, Khordad Day, Pahlavi.

* Doctoral Candidate, Ankara University, Institute of Social Sciences, ozogluo@ankara.edu.tr, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-2840-9268

1. Giriş

Farklı kültürlerde ve coğrafyalarda yılbaşlarının ne zamandan beri kutlandığı muammadır. Takvimleri oluşturanlar, takvimin başlangıcı veya yılın ilk günü olarak belirli olayları seçebilirler ve bu olaylar da toplum nezdinde önem taşıdığı için doğal olarak kutlanıyor olabilir. Bu önemli hadiseler; çoğunlukla dini, ekonomik, politik ve sosyal sebeplere dayanır. Günümüz İran takviminde yılbaşı, 1 Fer verdin günüdür ve *nevruz* olarak kutlanmaktadır. Zerdüştilerin “Zerdüşti takvimi/*Zoroastrian calendar*” adını verdikleri takvimde de Fer verdin ayının ilk günü, yani Ohrmazd günü yılbaşdır ve *nevruz* olarak kutlanmaktadır. Makalemizde tartışmak istediğimiz husus, İranlıların ve bilhassa Zerdüştilerin, sözlükte “yeni gün” anlamına gelen *nevruzu* yılbaşı kabul etme ve kutlama sebepleridir. Bu bağlamda, günümüze değin yaşayan ve Jamaspji Dastur Minocherji Jamasp-Asana’nın (ö. 1898) koleksiyonunda yer alıp yayımlanan Pehlevî metinleri içerisindeki bir risale, tarafımızca Pehlevî dilinden Türkçeye tercüme edilerek notlandırılmıştır. Metin, Fer verdin ayının Ohrmazd gününü değil, Hordâd gününü *nevruz* olarak kutsamaktadır. Kaynaklarda Fer verdin ayının Hordâd gününde *nevruz* olarak kutlandığına dair açık ifade veya imalara rastladığımız için bu metni bir *nevruz risalesi* olarak gördük. Ek olarak Hordâd gününe yüklenen anlamların, diğer kaynaklarda *nevruz* için geçtiğine rastladık. Nevruz, bayramlar ve takvim konularını belirli bir sistemle ve tarih tenkit metotlarını kullanarak Fars/İran, Arap ve Yunan-Roma kaynaklarında taramadık. Bulgularımızı bir araya getirerek konuyu anlamaya çalıştık. Özellikle kutlanan bayramlar ve takvim hakkında hacimli eserlere konu olabilecek şekilde neticelere ulaştık. Araştırma ve analizlerimizin içerisinde *nevruz* konusunu tartışabileceğimiz kısmı ayırarak bu çalışmaya hasrettik. Bu çalışma; *nevruz* gününü tespit etme, bu bağlamda İran takvim ve bayramlarını kısaca tartışarak *nevruz* hakkındaki literatürü yeniden yorumlama amacı taşımaktadır.

Zerdüştilerin dini bayramlarının (*jašn/jaşan* ve *gāhānbār*)¹ ortaya çıkış tarihleri, nedenleri ve kutlanma biçimleri hakkında söylenenlerin çoğu tahminlere dayanır; ancak bu bayramlar, onların, tarihin muayyen dönemlerinde farklı takvim ve hesaplama yöntemleri kullandıklarını kanıtlamakta,

¹ Pehlevî dilindeki *jašn/jaşan* ve *gāhānbār* sözcükleri bundan sonra Türkçe yazıma uygun olarak *cešn* ve *gāhānbār* şeklinde imla edilecektir.

toplumun ekonomik eylemleri hakkında fikir vermektedir. Gâhânâbâr, yılın altı döneminde kutlanan bayramların Pehlevî dilinde genel adıdır. Sözcüğün kökeni ve anlamı belirsizdir; çünkü *gâh*, yalnızca belirli bir zamanı değil gün içinde Zerdüşî vecibeleriyle ilişkili beş/beşinci periyodu da ifade eder. *Hambâr*, “bir araya getirme, toplama” kökünden ürünlerin depolanması için kullanılır ki Türkçedeki *ambar* sözcüğünün atasıdır (MacKenzie, 1986, s. 34, 40; Nyberg, 2003, s. 94). Gâhânâbâr, bu iki sözcüğün birleşimiyle oluşmuşsa ciddi bir anlam kaymasına uğramış demektir; zira İran coğrafyasında yılın altı döneminde yapılan bir hasat yoktur. İnsanların bir araya toplanması kastediliyorsa, altı dönemle sınırlandırılmış olması tartışma yaratacaktır; çünkü *cešn* gibi bu bayramların dışında yapılan kutlamalar da mevcuttur. Aynı gerekçe, Avesta’da yer alan “bir araya gelmek, birlikte olmak” manasındaki *hām-bū* kökünden *hām-bavaintin*in deforme olarak *gâhânâbâra* dönüşmesi fikri için de hülâsa edilebilir. Avesta yazınında gâhânâbâr sözcüğüne rastlanmaz; bunun yerine *yāiryā* ifadesi, türevleriyle beraber kullanılır. Sözcüğün “yıl” anlamına gelen *yāreden* türetilmiş olması, “yıllık dönem” manasında kullanıldığını düşündürür (Kanga, 1900, s. 428). *Yāiryān*ın *ratawō* ile kullanılıyor olması da Hint takvimindeki iki aylık mevsimleri (*ritu*) anımsatır (Taqizadeh, 1938, s. 14-15). Avesta’da altı *yāiryā* şu şekilde zikredilir: *Maiḍyōi.zarēmaya*; *maiḍyōi.šam*; *paitiš.hahya*; *ayāθrima*; *maiḍyāiryā*; *hamaspaθmaēḍaya*.

Maiḍyōi.zarēmaya, ilkbahar ortası demektir (Kanga, 1900, s. 383). Avesta’da beş kez datif, beş kez de akuzatif olarak geçen sözcük *Visperad*’da *sūt bahşeden*, *ritüel düzeninin kutsal efendisidir* (The Zend-Avesta, 1887, s. 335). *Maiḍyōi.šam*; Avesta’da beş kez datif olarak geçer, yaz ortası demektir ve otlakları bahşetmiştir. *Paitiš.hahya*; Avesta’da beş kez datif olarak geçer, tahıl verendir, sonbaharın ve hasadın başlangıcını temsil eder. Avesta’da beş kez datif olarak geçen *Ayāθrima*; insan ve hayvanların üremeleri ile ilgilidir, sürülerin eve dönüşünü temsil eder ve sözcük anlamı da muhtemelen bunu destekler. *Maiḍyāiryā*, yıl ortası demektir, *ritüel düzeninin kutsal efendisidir* ve soğuktur. *Hamaspaθmaēḍaya* ise genel itibarıyla kabul görmüş bir anlama sahip değildir, herhangi bir aya da dahil değildir; milâdî 21 Mart’a karşılık gelen nevrüzden önceki beş günlük kutlamanın adıdır. Diğer bir ifadeyle yıl bitiminden yılbaşına kadar geçen beş günlük bir süredir (Kanga, 1900, s. 306, 384, 579; The Zend-Avesta, 1887, s. 335).

Tablo 1

Gâhân bârların Zerdüşti Takvimi ve 2024 Yılı Milâdî Takvimde Kutlandıkları Günüler²

Gâhân bâr	Zerdüşti Takviminde (Pehlevîce)	Miladi Takvimde (2024)
Maiðyõi.zarəmayə	Ardwahišt Ayı'nın Xwar, Māh, Tīr, Gōš, Day Günüleri	30 Nisan-4 Mayıs
Maiðyõi.šam	Tištār Ayı'nın Xwar, Māh, Tīr, Gōš, Day Günüleri	29 Haziran-3 Temmuz
Paitiš.hahya	Šahrewar Ayı'nın Aštād, Asmān, Zāmyād, Māraspand, Anagrān Günüleri	12-16 Eylül
Ayāθrima	Mihr Ayı'nın Aštād, Asmān, Zāmyād, Māraspand, Anagrān Günüleri	12-16 Ekim
Maiðyāirya	Day Ayı'nın Mihr, Srōš, Rašn, Frawardīn, Wahrām Günüleri	31 Aralık-4 Ocak
Hamaspaθmaēðaya	Bir aya dahil değil.	15-19 Mart (20 Mart artık gündür)

Ceşn ise Avesta'daki *yasnan*ın Pehlevî dilindeki karşılığı olarak kullanılır. Yasna, büyük bir ihtimalle Sanskritçe *yajna/yacna* sözcüğünden türetilmiştir; “tapınma, yakarış, ibadet” anlamlarına gelir. *Yazata*, *ized* gibi sözcüklerin de bu kökten geldiği düşünülmektedir (Yıldırım, 2011, s. 164; Özoğlu, 2021, s. 36). Ceşnler hakkında mitsel çok fazla anlatıya sahibiz; ancak hiçbirinin kutlanma sebebini ortaya koyacak bir bilğimiz bulunmamaktadır. Bazı iranologlar, çeşnler ve hatta gâhân bârlar hakkında kâfi derecede malumatımızın olmayışını Zerdüştiliğin fazla kadim olmasına bağlamaktadırlar. Ceşnlerin büyük çoğunluğu ay ve gün isimlerinin aynı olduğu günlerden oluşmaktadır. 12 ay ve bu aylarla aynı adı taşıyan günlerden her biri bir çeşndir; özellikle *Fer verdigân*, *Tîrâgân* ve *Mihrigân*, nevrüz kadar kadim ve kutsal sayılmaktadır. *Day* ayının *Hwar* günü, Zerdüş'tün ölüm yıldönümü kabul edilir ve bir anma günüdür. *Fer verdin* ayının *Ardwahišt* günü *Rapiθwin* başlar ve *Mihr* ayının *Anagrân* günü biter ki bu da Ayāθrimanın son günüdür. *Rapiθwin* bitişinin Ayāθrimanın son gününe denk gelmesi, başlangıcının da bir gâhân bâr ya da çeşn ile ilgili olması gerektiğini düşündürmektedir. *Wahman* ayının *Âbân* günü *Sadeh*'tir. Sadeh, sözlük anlamına muvazi bir şekilde “yüz/yüzüncü gün” kutlamasıdır; ay ve gün isimlerine

² Bu tablo ve devam eden tablolarda Pehleviceden transliterasyonunu gösterdiğimiz sözcükler, metnin içerisinde Türkçe imlâya uygun olarak yazılacaktır.

bağlı olarak kutlanmamaktadır. Hangi günün yüz gün öncesi ya da sonrası olduğu tartışmaya açıktır ve izah gerektirmektedir.

Çeşnlerin bazılarının Hindistan'daki Parsiler ve İran'daki Zerdüştilerce aynı sebeplerle, aynı gün ve şekillerde kutlanmadıklarını söylememiz yerinde olacaktır. Sözgelimi günümüzde İran'da Yezd'de yaşayan Zerdüştiler ile Kirman'da yaşayanlar arasında Sadeh'in hesaplanması farklılık gösterir. Birine göre Sadeh, nevruzdan önceki yüzüncü gün olarak 11 Aralık tarihinde, diğerine göre Ayāθrima'nın bitişinden yüz gün sonra, yani "kış ortası" olarak 24 Ocak tarihinde kutlanmalıdır (Boyce, 1977, s. 164 vd.). Hindistan'daki Parsilerin artık neredeyse Sadeh kutlamadıklarını da ilave edelim.

Tablo 2

Çeşnlerin Zerdüşti Takvimi ve 2024 Yılı Milâdi Takvimde Kutlandıkları Günler

Jaşan	Zerdüşti Takviminde (Pehlevce)	Miladi Takvimde (2024)
Farwardīgān	Frawardīn Ayı'nın Frawardīn Günü	8 Nisan
Jaşan-e Ardwaşišt	Ardwaşišt Ayı'nın Ardwaşišt Günü	22 Nisan
Jaşan-e Hordād	Xordād Ayı'nın Xordād Günü	25 Mayıs
Tiragān	Tīr Ayı'nın Tīr Günü	1 Temmuz
Jaşan-e Amurdād	Amurdād Ayı'nın Amurdād Günü	25 Temmuz
Jaşan-e Šahrevar	Šahrevar Ayı'nın Šahrevar Günü	21 Ağustos
Mihragān	Mīhr Ayı'nın Mīhr Günü	2 Ekim
Ābānagān	Ābān Ayı'nın Ābān Günü	26 Ekim
Ādurgān	Ādur Ayı'nın Ādur Günü	24 Kasım
Jaşan-e Dadvah	Day Ayı'nın Ohrmazd, Day pad Ādur, Day pad Mīhr, Day pad Dēn Günleri	16, 23, 30 Aralık 7 Ocak
Jaşan-e Wahman	Wahman Ayı'nın Wahman Günü	16 Ocak
Jaşan-e Sadeh	Wahman Ayı'nın Ābān Günü	24 Ocak
Jaşan-e Spandarmad	Spandarmad Ayı'nın Spandarmad Günü	18 Şubat

2. Eski İran'da Takvim Geleneği ve Zerdüşti Takvimi

Tercüme ettiğimiz Pehlevî metni, Ferverdīn ayının Hordād gününü nevruz olarak kutsanmaktadır. Oysa nevruz, Ferverdīn ayının Ohrmazd günü kutlanmaktadır. Bu çelişki, aslında takvim reformları ile ilgilidir. İran'da

Zerdüştilerin farklı dönemlerde takvim düzenlemesine gittikleri, Tablo 1 ve Tablo 2 kıyaslandığında dahi anlaşılabilir. Maiðyõi.şam, yaz ortası; Maiðyāirya, yıl ortasıdır. Maiðyõi.zarəmaya ise ilkbahar ortası olarak tanıtılmaktadır. Bu durumda ya yılbaşı 21 Mart’a denk gelen nevrüz olmamalıdır ya da mevsimler veya yılın belirli dönemleri bizim düşündüğümüz gibi -orta tabiri kullanıldığı için- eşit parçalara bölünmemiştir. İlaveten Tīragān ile Maiðyõi.şam aynı dönemde kutlanmaktadır. Bir bayramın içerisinde diğer bayramı kutlamanın hiçbir kaynakta tutarlı bir açıklaması yapılmamaktadır. Bayramların tarihçeleri veya mitsel anlamları araştırıldığında da farklı bölgelerde yaşayan Zerdüşti cemaatlerin birbirine benzemeyen hesaplamalar yaptıkları görülmektedir.

Ahamenîlerden önce yaşayan ve bugün Zerdüşti diye adlandırdığımız dini grupların “mevsim” anlayışı, Hindistan iklim özelliklerini yansıtıyor olabilir. Hindistan’da kullanılan takvim anlayışını İran’a taşıyan Aryalar, buranın yeni iklim özelliklerine uygun mevsimler de ihdas etmiş olabilirler. Ne var ki bu tahminler/ihtimalleri doğrulayacak ya da yanlışlayacak bir kaynağa sahip değiliz. İncelemiş olduğumuz Ahamenîler ve sonrasına ait arkeolojik kayıtlar ile hemen hepsi Sasaniler ve sonrasından kalma olan -dini/mitsel- Avesta ve Avestaî kaynaklar, yalnızca Ahamenîlerden öncekini değil Ahamenîler döneminin kültür hayatını anlamamıza da yetmemektedir.

Eski Farsça yazıtlar ve Elam kaynaklarında Ahamenîlerin ay isimleri, ancak üstüne yorum yapılacak kadar belirgindir. *Behistun/Bisotun* yazıtının 1. Sütununda *Viyax(a)na*, *Garmapada*, *Bāgayādiš*, *Āçiyādiya*, *Anāmaka* ve 2. Sütununda *Ōūravāhara*, *Ōāigraciš*, *Ādukanaiša* ay isimleri okunabilmektedir (The Sculptures and Inscription, 1907; Kent, 1950, s. 116 vd.). Elam ve Babil dillerindeki yazıtlar ve hesaplama yöntemleriyle Ahamenî yazıtları kıyaslandığında Ahamenîlerin Babil -dolaylı yoldan Elam ve Asur- takvimi ya da ona benzer bir ay-güneş (*lunisolar/neyyireynî*) takvimi kullandıkları, bu takvimin her biri 30 günden oluşan 12 aydan ibaret olduğu, günlerin isimle değil sayıyla ifade edildiği görülmektedir. Açık olmakla birlikte ayın son günü için *jīyamna* tabiri kullanılmış gibidir (Kent, 1950, s. 122 vd.). Ay-güneş takvimi olan Ahamenî takviminde enterkalasyonun hangi periyotlarla yapıldığı bilinmemektedir. Bu nedenle Pers takvimi ile ilgili olarak farklı teoriler üretilmiştir. W. Hartner (1985, s. 747), bu enterkalasyonun belirli bir tarihten itibaren düzensiz olarak yapıldığını düşünmektedir. Sadece Hartner’in görüşünü vermemiz şimdilik yeterlidir.

Selefkîler ve Arsakiler dönemlerinde -ay adları değiştirilmekle beraber-Babil takvimi kullanılmıştır. Ancak Zerdüşî takvimi de milattan önce ilk ya da ilk iki asır içinde kullanılıyor görünmektedir. Avestaî kaynaklar bir kenara bırakılırsa, milattan önce 90 senesinden kalma bir ostrakon üzerinde *Hrwt/Haurvatātō* ay ismi geçmektedir. Arsakilerin son hükümdarı V. Erdevân/Artabanus'un (ö. 224) yazıtında tarih Zerdüşî takvimiyle belirtilmiştir: Spandarmad ayının Mihr günü 462 yılı. Bu durumda, bu takvimin başlangıcı milattan önce 247 ilkbaharıdır (Bickerman, 1967, s. 204-206). Takvimin bu tarihe uzanması, I. Arsakes'in (m.ö. 217) hüküm sürmeye başlaması ile ilişkilendirilebilir; ancak hiçbir ispatı yoktur ve aleyhine çokça soru yöneltilebilir.

Zerdüşî takvimi, Ahamenî takvimine benzer biçimde her biri 30 günden ibaret 12 aylık bir takvimdir. Bu takvimde aylar gibi günler de isimlendirilmiştir. Ay ve gün isimlerinin dini/mitsel anlamları bulunur ve Avestaî kaynaklarda büyük çoğunluğunun ismine rastlamak mümkündür. Ancak Avesta ve yazınından hareketle bir takvim oluşturulursa bu takvim tamamen ay ve yıldızlara bakılarak oluşturulabilir görünmektedir. Bu görüşü savunan Belardi'ye (1977, s. 113 vd.) göre Zerdüşî takvimi, merkezinde -14. Gün olarak- *Miθra*'nın yer aldığı her biri 27 günden oluşan 13 aylık bir takvimdir (27,3x13=354,9). Avesta'daki *Mâh Yešt*, sinodik döngünün takip edildiğini kanıtlamaktadır. Dînkert başta olmak üzere Avestaî kaynaklarda da ay takviminin kullanıldığını gösterecek veya çağrıştıracak ifadeler rastlamak mümkündür (Hartner, 1985; Belardi, 1977).

Zerdüşî takviminin bir güneş takvimi olduğu en yaygın fikirdir. Güneşin ve aydınlığın Zerdüşî geleneğinde önem taşıması, bu fikri savunanlar arasındaki başat görüştür. Ayların iç yapısı da tartışmalı ve yoruma açıktır. Bu takvim; ilk iki bölümü yedi, sonraki ikisi sekiz bölümden oluşan parçalara (hafta) bölünmüştür (7+7+8+8=30). Ayın ilk haftası *Ameša Spentaların* (Pehlevice: *Amešāspand* ve nadiren: *[A]mahraspand*) adını taşımaktadır: *Ohrmazd, Wahman, Ardwhaışt, Şahrewar, Spandarmad, Hordâd, Amurdâd*. İkinci hafta ışıık ve doğaya adanmış; gün isimleri buna göre seçilmiştir. Sekiz günden oluşan üçüncü bölüm, ahlaki niteliklerle ilişkilidir ve koruyucu melekler/*fravaşiler* bu sekizlinin beşinci günüdür (Ferverdîn günü). Son sekizli ise temel dini inanç ve kavramlara ayrılmıştır. Gün isimlerinde görülen bu dini/mitolojik hiyerarşi, ay isimlerinde görünmemektedir. Yılın başlangıcı kabul edilen ay Ferverdîn, yılın son ayı ise Spandarmad ayıdır

ki o, Ameşa Spentalardandır. Üstelik ayların ilk gününe adı verilen “Ohrmazd” ismi, hiçbir aya verilmemiştir.

Sasaniler döneminden kalan yazıtlarda tarih veya takvime rastlayabileceğimiz bir bulgu yoktur. Avesta ve edebiyatı dışarıda tutulduğunda ancak Arapça tarih eserlerinde Sasanilerin güneş takvimi kullandıklarını öğrenmekteyiz. Sasaniler dönemi takvimine ve İran’daki takvim düzenlemelerine ilişkin elimizdeki en kapsamlı Arapça kaynak el-Bîrûnî’ye aittir (ö. 453/1061 [?]). Bîrûnî; mobedler başta olmak üzere çok sayıda Zerdüşti bilgiden bizzat duyduklarını yahut eserlerinden okuduklarını aktarmaktadır. Özellikle nevruz hakkında naklettiği rivayetler, tercüme ettiğimiz metin ile kıyaslanmıştır. Bîrûnî’ye göre Sasanilerin kullandıkları takvim Zerdüşti takvimidir. Bu takvim, 360 günden (12x30=360) oluşmaktadır; ancak takvim ay-güneş takvimi olduğu için bir yıldaki gün sayısını 365 yapmak gerekmiş, bunun için de yıllara beş gün ilave edilmiştir. Bu beş gün, Âbân ve Âdur aylarına eklenmiştir ve her birinin ismi de vardır. Bîrûnî’nin verdiği isimler, Zerdüşti geleneğindeki isimlerle örtüşmektedir (el-Bîrûnî, 1878, s. 43-44): *Ahunavait*, *Uštavait*, *Spentamât*, *Vohuxšatra*, *Vahištōišť*. Üstelik Bîrûnî’nin *fencî* (beş anlamındaki *penj* ile ilgili) ya da *endergâh* da denilen bu beş gün için naklettiği *mesrûka/musteraka* yani “çalınmış (günler)” tabiri *Büyük Bundehişt*’de kavramsal olarak geçmektedir. *Büyük Bundehişt*’de aktarıldığına göre bazı kimseler bu beş günü Gatalarla ilişkilendirmiştir ki günlere verilen isimler, Gataların adlarıdır. Bazıları ise bu beş günün iyi/uğurlu olduğunu söylemektedir (Zand-Akasiḥ Iranian, 1956, s. 28-29). Bîrûnî, takvime beş gün eklemenin sorunu çözmediğini ve her yıl için bir çeyrek günün eksik kaldığını hatırlatır. Takvimi mevsimlere oturtabilmek için 120 yılda bir, takvime 1 ay eklenerek o sene 13 aya çıkarılmıştır ve fazlalık olan bu bir ay *kebîse* olarak adlandırılmaktadır. Kebîse Bayramı’na dönen bu ayda halk vergiden muaf tutulmuştur (el-Bîrûnî, 1878, s. 44).

Bîrûnî, el-Mütevekkil (ö. 247/861) hakkında bir anekdot paylaşır. Buna göre Halife, vergi döneminin geldiğini ama ekinlerin hâlâ yeşil olduğunu görünce bu konuyu soruşturmuş ve bir *mobedden* yıllara gün ilave etmek gerektiğini öğrenmiştir. Sabit bir cetvel hazırlanarak yürürlüğe konmasını ve nevruzun ertelenmesini emretmiş; hicri 243 yılının Muharrem ayında ülkenin her tarafına fermanlar gönderilerek durum bildirilmiştir. Bu fermana göre nevruz 11 Haziran olarak hesaplanmıştır. El-Mütevekkil öldürül-

müş ve ferman yürürlüğe konmamıştır. El-Mu‘tazid-Billâh (ö. 289/902), hilafet döneminde yıllara gün ilave etme işini de çözmüştür. Ne var ki hesaplamayı yapan kişi, Bizans’taki gibi hükümdarın ölümünden sonra hesap yaparak ve yıllara gün ekleme işinin Yazdicerd’in ölümüyle bittiğini düşünerek Yazdicerd’in ölümünden el-Mu‘tazid’in doğum yılına kadar, yani 243 yıl üzerinden hesaplama yapmıştır. Bu durumda nevrusa 60 gün ilave edilmiş; o, Hordâd ayının 1’ine, yani 11 Haziran’a çekilmiştir. Halbuki Yazdicerd b. Şapur (ö. 420) döneminde yıllara iki ay ilave edilmiştir: Biri geçmiş 120 yıl için, diğeri gelecek 120 yıl için. Yazdicerd b. Şehriyar (ö. 651) dönemi ile Yazdicerd b. Şapur dönemi arasındaki zaman farkı hesaplandığında Sasanilerin son 70 yılında da eksik günlerin takvime ilave edilmediği görülecektir. Bu nedenle nevruz, 28 Haziran’a denk düşmelidir (el-Bîrûnî, 1878, s. 31-33).

Mary Boyce (ö. 2006) yıllara gün eklenmesini, II. Kambises’in (m.ö. 522) Mısır’ı işgal etmesiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre Ahamenîlerden önce Zerdüştiler, 360 günlük bir takvim kullanmış, büyük bir ihtimalle altı yılda bir ay ilave ederek de takvimi mevsimlere oturtmak istemişler. Ahamenîler Mısır’ı işgal ettiklerinde 365 günlük bir takvim oluşturmaya karar vermiş ve bunun neticesi olarak yıllara 5 gün (*epagomena*) eklemiştirler. Bu da dindar Zerdüştilerin ibadet dönemlerinde sapmaya sebep olacağından gâhânbârların kutlanma günleri artırılmış ve bu sapmanın önüne geçilmek istenmiştir. *Epagomena*, Zerdüşî din adamlarınca Gatalar ile özdeşleştirilerek tanıtılmış ve bu sayede kabullendirilmesi amaçlanmıştır. Gatalar ile gâhânbâr arasındaki sözcük benzerliği de ilgi çekicidir. Ayrıca gâhânbârların yıl içindeki konumları ve anlamları, Sasaniler döneminde, 500 senesi civarında bir takvim reformu yapıldığını ve nevrusun ilkbahar ile çakışması için 1 Âdur’a alındığını göstermektedir. 1006 yılında ilkbahar ekinoksu 1 Ferverdîn ile çakışınca nevruz 1 Ferverdîn gününe alınmıştır (Boyce, 1970, s. 518-525; Boyce, 1977, s. 215-224).

Takîzâde (ö. 1970), Mısır hipotezini destekleyenlerden biridir. Ona göre Zerdüşî takvimindeki isimler dahi Mısır takviminin etkisini gösterir. Tanrı’nın ayı, Day’dır ve Mısır takviminde *Toth*’a karşılık gelir; ikisi de kış mevsimindedirler ve yılın ilk ayıdırlar. Mısır takviminde ilk ayın adı, aynı zamanda ilk günün de adıdır ve Zerdüşî takviminde ilk günün adının Ohrmazd olması, ilk ayı da Tanrı’nın ayı, yani *Day* yapar. Yıl sonundaki 5 gün ve ilk ayın 19. Gününün kutsanması, iki takvim arasındaki bağı göste-

rir. Bu reform milattan önce 510 yılında yapıldıysa Mısır takvimi o tarihte 29 Aralık günündeydi. Öyleyse Day ayı da bu tarihe oturtulmuş olmalıdır. Son ay Âdur ayıdır ve epagomena bu aydan sonraya yerleştirilmiştir. Bu reformdan sonra Mısır'dan uzaklaşıp Babil ile yakınlaşma sürünce ve her yıla düşen çeyrek gün hesap edilmediğinden yılın ilk günü, ilkbahar ekim-noksuna doğru taşınmış görünmektedir (Taqizadeh, 1938, s. 17-49).

Takîzâde ve ona katılanların çoğunluğu Ahamenîlerin Zerdüşti olduğunu düşünmektedirler. Biz bu hususa temkinli yaklaşmaktayız. Zerdüş'tün yaşadığı dönemi dahi net bir biçimde bilmeden Ahamenîleri Avesta öğretisine bağlı görerek hareket etmeyi doğru bulmuyoruz. Üstelik Eski Avesta'nın Vedic karakteri hiçbir iranolog tarafından tartışılmaz bir temel oluştururken Zerdüşti takvimi Hindu takvimiyle de mukayese edilmemiştir. Oysa Hindu dini takvimi, ayın ve gök cisimlerinin hareketlerinin izlendiği, daha fazla gözlem gerektiren zor bir hesap sunar ve Zerdüşti metnlerindeki müphem ifadeleri bu hesapları kullanarak anlamaya çalışmak denenmiş bir yöntem gibi durmamaktadır. Zerdüşti takvimi ile ilgili olarak hülâsa ettiklerimizle yetinip nevrüz konusunu kısaca tartışmak istiyoruz.

3. Nevruz İkilemi: Ferverdîn Ayının Ohrmazd ve Hordâd Günleri

Gatalarda ve Avesta'da nevrüz sözcüğüne rastlanmamaktadır. İlk kez Pehlevî metinlerinde *nōg rōz* sözcüğüne tesadüf edilmektedir. Şahnâme geleneğinde nevrüz, *Cemşîd* ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre Cemşîd'in saltanatının ellinci yılında aklının kavrayamayacağı hiçbir şey kalmamıştır ve tahtı devler tarafından göklere kadar yükseltilmiş, bu güne nevrüz denmiştir (Firdevsî, 2014, s. 71). Tercüme ettiğimiz Pehlevî metninde nevrüz; dünyevîlerin ruhunun yaratıldığı, *Keyûmers*'in ortaya çıktığı, *Mihrih/Meşy* ve *Mihriyânih/Meşyâne*'nin yerden yetiştiği ve *Hoşeng*'in peyda olduğu gündür. Aynı zamanda Cemşîd; bu günde dünyayı ölümsüz kılmış, cehennemden ölçüyü çıkarmış, dünyada ortaya çıkmış ve kemik mahzenlerini yaptırmıştır. Onun emrini görenler bu güne nevrüz demiştirler.

Nevruzun ilk kez ne zaman ve ne amaçla kutlandığına dair hiçbir kayda sahip değiliz. Zerdüşti dini metinleri ve ulusal tarih eserleri bu hususta malumat barındırır; ancak hiçbir tarihi bir kaynak tarafından doğrulanamaz. Zerdüşti geleneğinde *Büyük Nevruz* ve *Küçük Nevruz* ya da *Nevroz-i Âmm*e ve *Nevroz-i Hâssa* diye iki farklı nevrüzün varlığına kuşku duyulmamakta-

dır. Bîrûnî (1878, s. 217), Büyük Nevruz'un Hordâd gününde kutlandığını söylemektedir ki bu güne Farslar *umut günü* de demiştirler. Hürmüz b. Şâpur (ö. 271), iki nevruzu birleştirerek aralarındaki günlerin tamamını bayram ilan etmiştir. Ayrıca Büyük Nevruz, Zerdüş'tün doğum günüyle de ilişkilendirilmiştir (Boyce, 1979, s. 180).

Hiçbir aya dahil olmayan Hamaspaθmaēdaya'nın epagomenal günler olduğu, Mısır, Babil, Elam vs. uygarlıkların takvimleri incelendiğinde oldukça net bir şekilde anlaşılmaktadır. Boyce'un bu günlerin Gatalarla ilişkilendirilmesinden hareketle gāhānbār sözcüğünü irdelemesi ve gāhānbār kutlamalarının beş gün sürmesiyle takvim reformu arasında bağlantı kurması ilgi çekicidir. İkileme neden olan problem şudur: Nevruz, Hordâd günü müdür, yoksa Ohrmazd günü mü? Biz bu probleme şu soruyu da ekleyerek cevap aradık: Takvime gün eklendiği için nevrzun zamanı değişti diye niçin sadece iki ayrı nevrz ortaya çıkmıştır? Her yıl yaşanan beş günlük bir değişim nedeniyle o yıla özel bir nevrz olmamalı mıydı? Yönetim 365 günlük takvime geçmişken Zerdüş'tiler 360 günlük takvimde -dini nedenlerden ötürü- ısrarcı davranmışsa, nevrz her yıl 5 gün öne alınmış olacaktır. Bu soruları açıklığa kavuşturacak bir kaynağa sahip değiliz; ama nevrzun iki günden fazla olmaması Zerdüş'tî takvimin iki yıl içinde oturduğunu kanıtlamaktadır. Bu sürecin nasıl işlediğiyle ilgili fazlaca tahmin yürütülebilir. Hordâd günü kutlanan nevrz, yıla 5 gün eklenince Ohrmazd gününe gelmiş ve bir yıl sonra bu uygulama oturmuş olabilir. Yahut Hordâd günü, Ohrmazd günü ilan edilirse takvim 5 gün ileri alınmış olur. Epagomenal günler de bu takvime eklenirse bir sonraki yılın nevrzunda oynama gerçekleşmez ve nevrz bir süre kendi gününde kutlanmış olur. Takvim, ancak yıl başına düşen çeyrek günlerin birikmesi ile bozulur. Dolayısıyla Hordâd gününde, o günü Ohrmazd günü ilan edip yeni takvimi yürürlüğe koymuş olmak ana problemleri çözmektedir. Hem Ohrmazd adına bir gün kutsanmış/kutlanmış hem nevrz kendi gününde sabit tutulmuş hem de nevrz ayın ve yılın ilk günü sayılmış olacaktır. Bu durumda Zerdüş'tî takvimi, devletin de kullandığı bir takvim olmalıdır ve bu seçenek ancak Sasani-ler için söz konusu olabilir. Sasanilerden -ve belki Arsakilerden de- önce resmi takvim ile dinî takvim aynı anda kullanılıyor ise Hordâd gününü de anmak için iki nevrz kutlanmış olabilir.

Biz ne kadar güçlü tahminlerde bulunsak da cevapsız kalan sorular mevcuttur: Birincisi, Ohrmazd ayı olmadığı hâlde Day ayı Ohrmazd günüyle

eşleştirilerek çeşn kutlanmaktadır. Öyleyse neden Day ayı, yılın ilk ayı kabul edilmemiştir? İkincisi, epagomenal günler niçin Spandarmad ayının sonuna eklenmiştir? Üçüncüsü, ay isimlerinin yedisi -Day ayı Ohrmazd kabul edilirse- Ameşa Spentaların isimlerinden oluşmaktadır. Ancak bu yedi ay niçin arka arkaya gelmemektedir? Bu gibi soruların sayısı artırılabilir. Bu sorularla ilişkili olarak Yahudi geleneklerine de değinmek istiyoruz; çünkü nevruzun Yahudiler tarafından da kutlandığı önemli bir iddia olarak önümüzde durmaktadır.

Türkiye’de nevruz ile Yahudi gelenekleri arasında doğrudan ilişki kuran bir çalışma mevcut değildir; yalnızca Mehlika Üstündağ’ın (2022, s. 189) nevruz ile *purim* kutlamaları arasındaki benzerlikleri gösterdiği bir tebliği bulunmaktadır. Batı dünyasında ise bu benzerlikleri gösteren fazla sayıda araştırmaya rastlamak mümkündür. Purim, Yahudi takviminde Adar ayının 14. günü kutlanmaktadır ve çoğunlukla bahar başlangıcına denk gelmektedir. Purim’in öyküsü *Ester* kitabında anlatılmaktadır ve buna göre Pers Kralı *Ahaşveroş* (muhtemelen *Xşayārša*), Yahudi kimliğini gizleyen Ester ile evlenir. Ester’in amcası *Mordehay*, *Haman* tarafından asılmak istenir. Haman’ın asıl planı, bütün Yahudileri öldürmektir. Hangi gün katliam yapılacağını belirlemek üzere kura çeker ve 13 Adar gününü belirler. Ester bu planı bozar ve Haman, Mordehay için kurdurduğu dar ağacında asılır. Haman’ın on oğlu da idam edilir. Haman’ın çektiği kuralara atıf olarak da bu güne “purim” adı verilir (Ester, 1-9).

Ester kitabında Farsçadan alınmış çok sayıda sözcük göze çarpmaktadır. Üstelik Mordehay ve Ester isimleri, Babil tanrıları *Marduk* ve *İştâr* ile ilişkilendirilmiştir. Carey A. Moore (1981, s. 47-48) tüm bağlantıları gösterek purimin bir Babil miti olduğunu ileri sürmüştür. Theodor Herzl Gaster (ö. 1992) ise purim ile ilgili farklı hipotezlerden söz etmektedir: Birincisi, purimin ilkbahar ekinoksu yani nevruz ile ilişkili olabileceğidir. Nitekim purim sözcüğü de Farsça *pur* veya *phur* ile bağlantılıdır ve muhtemelen yeni yıl için kullanılmaktadır. İkincisi, purim ile ferverdîgân arasındaki benzerliklerdir. Ferverdîgân, ölümler ile ilişkili ve kutlamaları beş gün süren bir bayramdır. Purimdeki üç günlük oruç ve hediyeleşme ritüelleri, ferverdîgândaki ölümler için yapılan sunuları andırmaktadır. Üçüncüsü ise Perslerin *sacaea* bayramı ile purim arasında benzerlik olduğudur. *Sacaea* bayramında bir köle veya sıradan biri kral ilan edilir ve bir süre sonra öldürülürdü. Ester anlatısında Ester’in kraliçe olması ve Haman’ın öldürülmesi de bunu hatırlatmaktadır (Gaster, 1950, s. 9-10, 14, 17, 25).

Arkeolojik kayıtlar, Yahudilerin tarihin farklı dönemlerinde farklı takvimler kullandıklarını göstermektedir (Çiftçi, 2019, s. 103 vd). Yahudî takviminin başlangıcı Tanah'ta Tanrı tarafından *Abib* ayı olarak belirlenmiştir (Mısır'dan Çıkış, 12: 1-2; 23: 15) ve bu ayın Babil takvimine göre Nisan olduğuna inanılmaktadır. Bu durumda takvimin son ayı da Adar'dır. Babil sürgünü ile kullanılmayan başlanan ve her biri 29 veya 30 günden oluşan 12 aylık bir takvimden ibaret olan Yahudî takvimi, yaklaşık 354 gündür. Yahudiler, anlaşıldığı kadarıyla bayramların mevsimlerini sabit tutmayı düşünerek bu takvimi kendilerine özgü bir hesapla kullanmışlardır. Şemsî takvim ile 19 yılda yaklaşık 7 ay fark oluşan Yahudî takvimine 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19. yıllarda bir Adar ayı daha eklenmektedir (Çiftçi, 2019, s. 107) ve bu artık yıllarda purim, *Adar Şeni*'de (İkinci Adar) kutlanmaktadır. Böylece Şubat başına kadar gelen purim, yine bahar başlangıcında kutlanmış olacaktır. Bahar başında bayram kutlama adeti ise Sümerlere kadar götürülmektedir (Akkuş Mutlu, 2016, s. 9).

4. Pehlevce Metnin Tanıtımı ve Tarihlendirilmesi

Ferverdîn ayının Hordâd günü hakkındaki metin, Mihrâbân-i Keyhüsrev (MK) kodeksinde yer almaktadır. Jamaspji Dastur Minocherji Jamasp-Asana; Jamshid Jamasp (JJ), Ervad Tehmuras Dinshawji'nin kendisine verdiği (TD) ve ayrıca (J) el yazmalarını da kullanarak metni gözden geçirmiş ve yayımlamıştır. Aynı zamanda Jamasp-Asana, metni notlandırarak İngilizceye tercüme etmiş ve bu tercüme 1900 senesinde yayımlanmıştır. *Nirangistan* adlı bazı Hintçe el yazmalarda metnin eksik hâli mevcuttur. Elimizde Jamasp-Asana'nın yayımladığı metnin Said Oryan tarafından yapılmış Farsça tercümesi bulunuyor. Pehlevi dilinden yaptığımız tercüme-yi İngilizce ve Farsça tercümeler ile karşılaştırdık ve bu tercümelerden yararlandığımız yerler söz konusu olduğunda bunu atıf yaparak gösterdik.

Metin, Zerdüş'tün Ohrmazd'a soru sorması ve Ohrmazd'ın cevabından ibarettir. 47 benttir ve 107 satır kadardır. Ohrmazd, Zerdüş'te cevap olarak nevrüz günüyle alakalı yaklaşık 25 ayrı olay anlatmaktadır. Bunlar, İran ulusal tarihi ve din/mitolojisi için de önem atfedilen hadiselerdir. Metnin son bölümü, tamamiyle yenilenme/kıyamet konusuna ayrılmış, Zerdüş'ti eskatolojisinin bir özeti şeklindedir. Metinde anlatılanlar, küçük nüanslarla birlikte Firdevsî'nin (ö. 411/1020 [?]) *Şahnâmesi* başta olmak üzere İran ulusal tarihi ve Avestaî kaynaklardan teyit edilebilmektedir.

Metnin tarihlendirmesi, takvim reformlarıyla iç içedir; zira metin Ohrmazd gününü değil Hordâd gününü nevrüz olarak açıkça sunmaktadır. Ahamenî, Selefî, Arsakî ve Sasanî kaynaklarının hiçbirisi takvim konusunda bizi aydınlatacak bir bilgi vermediği için takvim reformları hakkında fikir sahibi olamıyoruz. Metinde nevrüzün diğer tüm günlerden daha değerli/önemli gösterilmesi ve nevrüzün önemli olayları anlatıldıktan sonra Zerdüşti eskatolojinin özetlenmesi nedeniyle ana temasını propagandist buluyoruz. 35. bentte yer alan “karap” ifadesi erken dönem Avesta yazınında yer almakla birlikte İran’ın İslamlaşma sürecinde yazılan eserlerde önemini yitirmiştir. Öyle ki Avesta’da bahsedilen *karapların* kim olduğu dahi bilinmemektedir. Metni *şüphe edebiyatı* çerçevesinde değerlendirecek yeter sayıda kanıt da sahip değiliz; ancak metnin Behram Verzavend/*wahrām ī warzāwand*’den bahsediyor olması onun milâdi 8. asır veya sonrasında kaleme alınmış olabileceğini gösterir ki metinde Türkistan/*turkestân* sözcüğünün geçmesi de bu kanaati güçlendirmektedir (Daryae, 2012, s. 5-14). Bununla birlikte metnin muhatabı yeni takvim esasına uyarak Hordâd günü değil Ohrmazd günü nevrüz kutlayan dindarlar olmalıdır. Bu durumda tercüme ettiğimiz bu risale, kültürel ortam nedeniyle Sasanilerin son döneminde ve/veya İslamlaşma sürecinin ilk yıllarında kaleme alınmış bir metnin -diğer Zerdüşti kaynaklarında görüldüğü gibi- milâdi 8. asır ve sonrasında yeniden düzenlenerek istinsah edilmiş bir kopyası olmalıdır (Özoğlu, 2021, s. 131).

5. Metnin Tercümesi

Yaratıcı Ohrmazd’ın adıyla...

1-Dürüst Zerdüş, Ohrmazd’a “Niçin insanlar Ferverdîn ayının Hordâd gününü diğer günlerden daha büyük, [daha] iyi ve [daha] değerli kabul ediyor?” diye sordu. 2-Ohrmazd cevap verdi: “[Ey] Zerdüş Spita-ma! Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] dünyevilerin ruhunu yarattım. 3-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] yiğitler/Aryanlar ile reziller/Ar-yan olmayanlar³ açığa çıktı. 4-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Keyumers dünyada ortaya çıktı.⁴ 5-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Ke-

³ *Ēr* ve *anēr* sözcükleri Aryan ve Aryan olmayanlar için kullanılmaktadır. Aynı zamanda *ēr* yiğit ve *anēr* de aşağılık, rezil anlamlarındadır. Metinde *Aryan* ve *Aryan olmayanların* kastedilme ihtimali yüksektir (Jamasp-Asana, 1900, s. 122).

⁴ Firdevsî, Şahnâmesinde Keyumers’in ortaya çıkışını Güneş’in Koç burcuna girmesiyle, yani dolaylı yoldan nevrüzla ilişkilendirir (Firdevsî, 2014, s. 58).

yumers Ârzûr'u⁵ öldürdü. 6-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Meşy ve Meşyâne⁶ yerden yetiştiler. 7-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Hoşeng-i Pişdâdî dünyada peyda oldu.⁷8-Tahmûrs,⁸ Kötü Ehrimen'i otuz yıl at yaptı. 9-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, dünyayı ölüm-süz kıldı, eskimez kıldı. 10-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, cehennemden ölçüyü çıkardı ve dünyada ortaya çıktı. 11-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, kemik mahzenleri⁹ yaptı ve insanlara emir verdi ki onlar Cemşid'in emrini gördüklerinde o günü Nevruz yaptılar ve o güne Nevruz adını verdiler.¹⁰ 12-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Feridun dünyayı pay etti. 13-Roma'yı Selm'e, Türkistan'ı Tur'a, İranşehr'i İrec'e verdi. 14-Arap Şahı Baht-Husro'nun üç kızını istedi ve oğullarıyla evlendirdi. 15-Selm ve Tur babalarına itaatsizlik ettiler ve kendi kardeşleri İrec'i öldürdüler. 16-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Menuçîhr, İrec'in intikamını almak için çıktı ve İrec'in intikamı olarak Selm ve Tur'u öldürdü.¹¹ 17-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Şeytan Sanavidak'ı öldürdü.¹² 18-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Zohak'ı¹³ öldürdü/öldürecek. 19-Ferverdîn ayının Hordâd

⁵ Bu hadise Mino-yi Hırad'da da anlatılmaktadır (Müller, 1884, s. 58).

⁶ Metinde *mihrih* ve *mihriyânih*. İlk insanları anlattığı için Meşy ve Meşyâne olarak çevirdik.

⁷ Hoşeng'in hükümdarlığı 40 yıldır (Firdevsî, 2014, s. 61-62).

⁸ Şahnâme'de Tehmûrs, Ehrimen'i bir hileyle yakalamış ve onu bağlayıp hızlı koşan bir at gibi kullanmıştır. Ara sıra onu eyerleyip dünyanın dört bir tarafında koşturmuştur (Firdevsî, 2014, s. 66).

⁹ Zerdüştilerin ölülerini gömmeyip bir dağ başında bırakmalarını hatırlamak gerekmektedir. Zerdüştilerin kemikleri toplayıp bir mahzene kapatma adetleri Cemşid ile ilişkilendirilmiştir. Bu mahzenin Pehlevicesi *astōdān* şeklindedir (MacKenzie, 1986, s. 12).

¹⁰ Şahnâme'de şöyle anlatılmaktadır (Firdevsî, 2014, s. 71): İsteddiği vakit devler o tahtı kaldırıp ovalardan göklere kadar yükseltirlerdi. Buyruk sahibi padişah o tahtın üzerinde havanın ortasında parlayan güneş gibi otururdu. Herkes tahtının etrafında toplandı. Dünya, onun talihindeki parlaklığa hayran oldu. Cemşid'in üzerine mücevherler saçtılar ve bugüne Nevruz adını verdiler. Yeni yılın ilk günü olan ferverdîn ayının birinci gününde insanın vücudu zahmet ve kinden kurtulur. İleri gelenler, bugünü sevinçle kutlamak için şarap ve çalgı getirttiler, çalgıcılar topladılar. İşte, Nevruz denilen bu mesut gün o zamandan, o padişaktan yadigâr kalmıştır.

¹¹ Şahnâme'de Yemen kralının üç kızından söz edilmekte; Baht-Husro adı geçmemektedir (Firdevsî, 2014, s. 85-149).

¹² Avesta'da Zamyad Yešt'te (7/43) adı geçmekte, öldürüldüğü belirtilmektedir.

¹³ *Az-i Dahâk*, Zohak diye okunmuştur (Jamasp-Asana, 1900, s. 125). Ayrıca ifade *Zend-i Vohuman Yasn*'da (3/60) da geçmektedir.

günü[nde] Keyumers, Ehrimen'in soyundan Ârzûr'u öldürdü. 20-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, babasının intikamını almak için Efresiyab-ı Tur'u öldürdü.¹⁴ 21-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, görkemle cennete¹⁵ gitti. 22-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Menûçeher ve Areş Şebagtır¹⁶, yurtlarını/yerlerini Efrasiyab-ı Tur'dan geri aldılar. 23-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, padişahlığı Lohrasb'a emanet etti, kendisi zaferle cennete gitti.¹⁷

24-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş Spitama, Tanrı Ohrmazd ile görüşmek ve konuşmak [için huzuruna] vardı. 25-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş Spitama, Mezdiyesna dinini Tanrı Ohrmazd'dan aldı. 26-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Key Viştasp Şah, Zerdüş'ten dini aldı.¹⁸

27-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] on sekiz yılda on sekiz şey Ohrmazd oğlu Hüsrev'e¹⁹ geldi. 28-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Behram Verzavend, Hindistan'dan zuhur etti.²⁰ 29-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Viştasp oğlu Pişyotan, Gand-diz'den İranşehr'e gelir ve Mezdiyesna dinini yayar. 30-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş oğlu Uşedar, Tanrı Ohrmazd ile görüşmek ve konuşmak [için huzuruna] varır ve Mezdiyesna dinini Tanrı Ohrmazd'dan bir kez daha öğrenir ve ezberler. Ve güneşi, göğün ortasında, öğlen vaktinde, on gündüz ve gece sabit tutar. İnsanları Mezdiyesna dini [hakkında] şüpheleri giderilmiş kılar ve Uşedar'ın

¹⁴ Şahnâme'de anlatılmaktadır (Firdevsî, 2014, s. 994-997).

¹⁵ *Garôdmân*. Pehlevice "şarkı evi" anlamında cennet için kullanılmaktadır.

¹⁶ Sözcük tam olarak anlaşılmamaktadır. Tercüme önerisi: *Arish-i-thapag-sir/Arish of the swift arrow*/Hızlı okun Ariş'i (Jamasp-Asana, 1900, s. 126).

¹⁷ Şahnâme'de tahtını Lohrâsp'a bırakır, dağlara çekilir ve karlar altında kaybolur (Firdevsî, 2014, s. 1020-1023).

¹⁸ Dakikî'nin *Goştâspnâmesi* bu konuda tarih vermemektedir (Dakikî, 2018). Ancak Dakikî'nin *Goştâspnâmesi*ne kaynaklık ettiği düşünülen Yâdgâr-i Zerîrân'da Viştâsp Şâh dini aldıktan sonra Ercâsp'ı Ferverdîn ayında mağlup etmektedir. Aynı metinde tarihler konusunda uyuşmazlık olduğu için Ferverdîn ayı, Ferverdîn günü olarak; anlaşılmayan bir sözcük de bağlam nedeniyle Hamaspâθmaēdâya olarak yorumlanmıştır (Özoğlu, Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân, 2019, s. 131-132).

¹⁹ Hüsrev Pervîz (ö. 628) kastedilmektedir.

²⁰ Bahman Yaşt'ta Semerkant ile özdeşleştirilen Çinistan geçmektedir (Jamasp-Asana, 1900, s. 127).

bin [yılı] başlar ve Zerdüş'tinki sona erer. 31-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Zohak'ı öldürür ve Keyhusrev zuhur edinmeye kadar yedi bölgede kendisi huda/padişah [olarak] oturur. Ve Sam, padişahlığı Keyhüsrev'e emanet eder. 32-Elli yedi yıl Keyhüsrev yedi bölgede padişah olur ve Saoşyant, mobed-i mobedan olur. 33-Ve Key Viştasp Şah bedene büründürüldüğünde Keyhüsrev padişahlığı Viştasp Şah'a emanet eder ve Saoşyant, mobed-i mobedanlığı kendi babası Zerdüş'te emanet eder. 34-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Tanrı Ohrmazd kıyameti ve nihai bedenleri yaratır ve dünyayı ölümsüz, yıpranmaz/eskimez, acısız ve kötülükten/şeytandan arı kılar.²¹

35-Ehrimen; devler, drujlar ve yavruları, zorbalar ve karaplarla işlevsiz hâle gelir. Şeytan Âz,²² devler ve drujların hepsini yer ve Dürüst Sroş, Şeytan Âz'ı işlevsiz kılar. 36-Tanrı Ohrmazd, Ehrimen'i vurur ve onu sersem ve işlevsiz kılar. 37-Ki bu zamandan sonra ne Kötü Ruh ve ne de yaratıkları ve yarattıkları yeryüzünde egemen/padişah olmaz. 38-Ehrimen, [şeytanların] meskeni olan deliğe koşar ve kafası kesilir ve cehennem yedi metalle doldurulur. 39-Bu yeryüzü tekrar yıldız meskenine gider ve cennet olduğu yerden yıldız meskenine gelir ve her yer cennet olur. 40-İnsanlar, ölümsüz ve yaşlanmaz/yıpranmaz olurlar ki bundan sonra yemeye ihtiyaç duymazlar. 41-Ve kim et yemişse kırk yaşında canlandırılır ve kim et yememişse on beş yaşında canlandırılır. 42-Onlar, onların [canlarının] bedenlerinden çıktığı yerde canlandırılırlar. 43-Her karısı olmayan erkeğe Spandarmad bir kadın verir ve her kocası olmayan kadına Ohrmazd bir koca verir. 44-Elli yedi yıl içinde onlar çocuk sahibi olurlar. 45-Hiç karısı olmayan erkek ve hiç kocası olmayan kadın bundan sonra daha da çocuk sahibi olmaz. 46-Erkek ve kadın birbirleriyle mutlu olurlar; fakat çocuk sahibi olmazlar. 47-Her yerde doyunluk/kanaatkarlık ve zenginlik olur ve hiçbir şey yemek istemezler. Ve dünya pak olur. Ve kötülükten arı olan insan sonsuza dek ölümsüz olur.”

²¹ Bu bölümde anlatılanların tamamı, Zerdüş'ti yenilenme/kıyamet düşüncesiyle ilgilidir (Özoğlu, Müslüman Kelâmı ve İran Kültürü, 2021, s. 163-169).

²² Şeytan Âz diye tercüme ettiğimiz *Āz dēw*, dünyanın bütün serveti kendisine verilse dahi doymayan şeytandır (Jamasp-Asana, 1900, s. 128).

[Sonsöz]

Sağlık, mutluluk ve kolaylıkla [anlatı] sona erdi. [Bunu] yazan kişi ve okuyan kişi ve kullanan kişi mutlu, dürüst, talihli, uzun yaşam sahibi, muzaffer, başarılı ve iyi sonlu ola...

Böyle ola, bundan da iyi ola... Yücelik ve dürüstlük[le]...

6. Metnin Transliterasyonu

pad nām ī dādār ohrmazd

[māh ī frawardîn rōz ī hordād]

1-porsīd ahlaw zarduxšt az ohrmazd kū čē rāy mardōmān māh frawardîn rōz ī hordād az abārīg rōzīhā pad meh ud weh ud grāmīg-tar dārēnd. 2-ohrmazd passox dād kū spitāmān zarduxšt māh ī frawardîn rōz ī hordād gyān ī gēhānīgān dād hēm. 3-māh ī frawardîn rōz ī hordād ēr-iz anēr-iz bun paydāg būd. 4-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmard andar gehān ō paydāgīh āmad. 5-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmard arzūr bē ōzad. 6-māh frawardîn rōz ī hordād mihrīh ud mihriyānīh az zamīg frāz rust. 7-māh frawardîn rōz ī hordād hōšang ī pēš-dād andar gēhān ō paydāgīh mad. 8-māh frawardîn rōz ī hordād tahmurip ahreman ī druwand pad bārag kard sīh sāl. 9-māh frawardîn rōz ī hordād jam gēhān abē-marg kard abē-zarmān kard. 10-māh frawardîn rōz ī hordād jam paymānag az dušox bē andar gehān ō paydāgīh āmad. 11-māh frawardîn rōz ī hordād jam astōdānīhā kand ō mardōmān framūd kandan ka-šān framūdāg ī jam dīd rōz pad nōg-rōz kard ud nōg-rōz nām nihād. 12-māh frawardîn rōz ī hordād frēdōn baxšīšn ī gēhān kard. 13-hrōm ō salm dād ud turkeštān ō tūz dād ērān-šahr ō ēriz dād. 14-ud sē duxtar boxt-husrō tazīgān-šā bē xwāst ud pad zanīh bē pūsārān dad. 15-salm ud tūz andar pīdar a-burd-framān šud hēnd ud ēriz ī brad ī xwēš rāy bē ōzad hēnd. 16-māh frawardîn rōz ī hordād manūščihr abar kēn ī ēriz bēron mad ud salm ud tūz rāy pad kēn ī ēriz bē ōzad. 17-māh frawardîn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān sanāwēzag dēw rāy bē ōzad. 18-māh frawardîn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān az ī dahāg rāy bē ōzad. 19-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmart arzūr ahreman hunušak bē ōzad. 20-māh frawardîn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān frāsiyāg ī tūr pad kēn ī pid ī xwēš bē ōzad. 21-māh frawardîn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān pad škōh ō garōdmān šud. 22-māh frawardîn rōz ī hordād manūščihr ud ēreš

šēbāg-tigr zamīg az frāsiyāg ī tūr abāz stad. 23-māh frawardīn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān padixšāyīh ō lurāsp abespurd xwad pad pērōzgarīh ō garōdman šud. 24-māh frawardīn rōz ī hordād zarduxšt ī spitāmān ō wēnišn ud ham-pursagīh ohrmazd ī xwadāy rasēd. 25-māh frawardīn rōz ī hordād zarduxšt ī spitāmān dēn ī māzdēsnān az ohrmazd ī xwadāy bē padīrift. 26-māh frawardīn rōz ī hordād kay-wištāsp-šā dēn az zarduxšt bē padīrift. 27-māh frawardīn rōz ī hordād haštđah čiš pad haštđah sāl ō husrō ohrmazdān rasēd. 28-māh frawardīn rōz ī hordād wahrām ī warzāwand az hindūgān ō paydāgīh āyēd. 29-māh frawardīn rōz ī hordād pēšyōtan ī wištāspān az gang-diz ō ērān-šahr āyēd ud dēn ī māzdēsnān rawāg kunēd. 30-māh frawardīn rōz ī hordād hūšēdār ī zarduxštān ō wēnišn ud ham-pursagīh ī ohrmazd xwadāy rasēd ud dēn ī māzdēsnān az ohrmazd xwadāy pad ēw-bār bē čāšēd ud wram bē kunēd ud xwaršēd rāy pad mayān asmān abar nēm-rōz dah rōz šabān abāz gīrēd ud mardōmān rāy pad dēn ī māzdēsnān abē-gumān bē kunēd ud hazārag ī hušēdarān bun bawēd ud ān ī zarduxštān pad sar bawēd. 31-māh frawardīn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān az ī dahāg rāy bē ōzanēd ud xwad pad haft kišwar xwadāyīh bē nišīnēd čand kay-husrō pad dīdār āyēd ud sām padixšāyīh ō kay-husrō abespārēd. 32-panjāh ud haft sāl kay-husrō haft kišwar xwadāy bawēd ud sōšāns mowbed ī mowbedān bawēd. 33-ud pas ān ka wištāsp-šā rāy kālbodōmand kunēd kay-husrō padixšāyīh ō wištāsp-šā abespārēd ud sōšāns mowbed ī mowbedīh ō zarduxšt pid ī xwēš abespārēd. 34-māh frawardīn rōz ī hordād ohrmazd ī xwadāy rist-āxēz ud tan pasēn kunēd gēhān a-marg ud a-zarmān u a-bēš ud a-petyārag bē bawēd. 35-ahreman abāg dēwān ud druzān ud hunušagān ud sāstārān ud karbān a-kār bē bawēnd āz dēw dēwān ud druzān rāy hamāg bē xwarēd ud srōš ahlaw āz dēw rāy a-kār bē kunēd. 36-ohrmazd ī xwadāy ahreman rāy bē zanēd ud stard ud a-kār bē kunēd. 37-kē nē pas az ān gannāg mēnōg ud nē az ān ōy dām ud dahišn abar zamīg padixšā nē bawēnd. 38-ahreman pad ān ham surāg ka andar dwārist ānōh nayēnd ud sar bē brīnēnd ud dušox pad haft ayōxšust bē hambārēnd. 39-ēn zamīg abāz ō star-pāyag šawēd ud garōdmān az ān gyāg ka ast abāz ō star-pāyag āyēd ud hamāg gyāg garōdmān bē bawēd. 40-mardōm a-marg ud a-zarmān bē bawēnd ka pas az āz xwārišn nē abayēd. 41-ud ka gōšt xward ēstēd pad dād ī čehel sālag abar hangēzēnd ud ka gōšt nē xward ēstēd pad dād ī pānzđah sālag ul hangēzēnd. 42-u-šān az ān gyāg ul hangēzēnd kū-šān gyāg az tan bē šud. 43-har mard kē zan nēst spandarmad zan dahēd ud har zan kē šōy nēst ohrmazd šōy dahēd. 44-andar panjāh haft sālag ōy-šān rāy

frazand zāyišnīh bawēd. 45-ān mard rāy kē hagriz zan nē kard ud ān zan rāy kē hagriz šōy nē kard pas az ān wēš hagriz frazand zāyišnīh nē bawēd. 46-mard ud zan ēk abāg did āsāyēnd bē-šan frazand zāyišnīh nē bawēd. 47-ud pad hamāg gāh sagr ud padēx bē bawēnd ud čiš-iz xwarišn ārzūg nē bawēd ud gēhān abēzag bē bawēd ud mardōm a-petyārag tā hamāg ud hamāg rawišnīh ahōš bē bawēnd.

Frazaft pad drōd ud šādīh ud rāmišn šād ud ahlaw ud farrox ud dagr-zīwišn ud pērōzgar ud kāmāg rawāg ud kāmāg-hanjām bawād kē nibišt ud kē xwēš ud kē xwānād ud kē kār framāyēd.

Ēdōn bawād. Ēdōn-tar bawād.

Āšam, ahlāyīh.

7. Sonuç

Tercümesini, transliterasyonunu ve ilk sayfasını (EK-1) sunduğumuz Pehlevî metni, Fer verdin ayının Hordâd gününü nevruz olarak ve diğer günlerden daha değerli bir gün olarak tanıtmaktadır. Kaynaklar tarandığı zaman takvim reformlarının dini günleri etkilediği görülmektedir; ancak bu etkinin hangi dönemde ve ne şekilde olduğu muammadır. Takvim reformu nedeniyle Hordâd gününde olan nevruz bayramı Ohrmazd gününe kaydırılmıştır. Bu bilgi hemen tüm kaynaklardan teyit edilebilir. Bu bilgi üzerine ortaya atılan nazariyeler ise -işe yarasalar dahi- izaha muhtaçtırlar.

Boyce ve Takîzâde'nin epagomenanın Mısır'dan öğrenildiğine dair teorileri alanda bazı önemli soruları yanıtlamaktadır. Ne var ki bu teoriler, sadece tahminlere dayalıdır ve ana kaynakların hiçbiri tarafından teyit edilememektedir. İlaveten Bîrûnî'nin Sasaniler dönemine dair verdiği bilgiler eleştiri konusu yapılırken yine kaynağı Bîrûnî olan rivayetlerden hareketle takvim hesaplamaları yapılması şaşırtıcıdır.

Zerdüşti takviminin İran'da ne zaman resmi takvim olduğu kesin değildir. Ancak Arsakilerin son döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Zerdüşti takvimi ile Ahamenî takvimi birbirinden farklıdır. Ahamenîlerin Zerdüşti oldukları belli değildir; buna rağmen onları Zerdüşti sayarak hareket etmek tutarlı görünmemektedir. Avesta ve yazını incelendiğinde Zerdüşti takvimin güneşten çok ay ile ilişkili olabileceği kanaati uyanmaktadır. Zerdüştiler, Hint coğrafyasından İran coğrafyasına göç esnasında

“mevsim” anlayışlarını değiştirmiş olmalıdırlar. Bu nedenle takvimlerinin yeni mevsimlere uygun hâle getirilmesi gerekmiştir ki kullandıkları ay takvimini güneş takvimine döndürme çabaları özellikle Mısır teorisiyle birlikte görmezden gelinmiştir. Persler, Mısır uygarlığından çok şey almış ve onlara çok şey öğretmiş olmalıdırlar. Özellikle dini hayatta bunun etkisi görülebilir. Ancak bu etkileşim, kaynaklar üzerinden takip edilebildiği düzeyde kıymetlidir. Aynı etkileşim Yahudiler ile Persler arasında da hülâsa edilebilir. Yahudilerin purim bayramları ile nevruz arasındaki ilişkinin sıhhati başlı başına bir tartışma konusudur; ancak bir etkileşim olduğu kaynaklardan okunabilmektedir.

Nevruzun yerinin oynaması, Sadeh gününün kıymetini akla getirmektedir. Sadeh günü, acaba kamerî takvim kullanan ya da ay-güneş takvimi yerine 360 günlük takvimde ısrarcı olan Zerdüştilerin alternatif nevruz kutlamalarının bir yansıması olabilir mi, sorusu ileriki bir çalışmaya ertelenmiş olsa oldukça düşündürücü görünmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Akkuş Mutlu, S. (2016). Eski Mezopotamya'da Nevruz kutlamaları. *Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri (ArAn)*, 10(1), 1-14. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000013
- Belardi, W. (1977). *Studi Mithraici e Mazdei*. Visigalli - Pasetti.
- Bickerman, E. (1967). *The "Zoroastrian" Calendar* (Cilt 35). Archív orientální.
- Boyce, M. (1970). On the calendar of Zoroastrian feasts. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33(3), 513-539. <https://www.jstor.org/stable/614520>
- Boyce, M. (1977). *A Persian stronghold of Zoroastrianism*. Clarendon Press.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices*. Routledge & Kegan Paul.
- Çiftçi, H. (2019). *Yahudilik'te zaman ve takvim* (Kayıt No. 577853) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Dakikî. (2018). *Goştâspnâme*. (Çev. N. Yıldırım). Kabalcı Yayınları.
- Daryaei, T. (2012). On the coming of Zoroastrian Messiah: A middle Persian poem on history and apocalypticism in early medieval Islamic Iran. İçinde W. Ahmadi (Ed.), *Converging Zones: Persian Literary Tradition and the Writing of History* (s. 5-14). Mazda Publishers.
- El-Bîrûnî. (1878). *Kitâbu'l-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*. F. A. Brockhaus.
- Firdevsî. (2014). *Şahnâme*. (Çev. N. Lugal). Kabalcı Yayınları.
- Gaster, T. H. (1950). *Purim and Hanukkah in custom and tradition*. Henry Schuman.
- Hartner, W. (1985). Old Iranian calendars. İçinde I. Gershevitch (Ed.), *Cambridge History of Iran* (s. 714-791). Cambridge University Press.
- Jamasp-Asana, J. (1900). The day Khordâd of the Month Farvardin commonly called Khordâdsâl. İçinde B. A. J. J. Modi (Ed.), *The K. R. Cama memorial volume: Essays on Iranian subjects*. Fort Printing Press.

- Kanga, K. (1900). *A complete dictionary of the Avesta language*. Education Society's Steam Press.
- Kent, R. (1950). *Old Persian*. American Oriental Society.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A concise Pahlavi dictionary*. Oxford University Press.
- Moore, C. A. (1981). *Esther*. Doubleday & Company.
- Müller, F. M. (Ed.). (1884). *Sacred books of the East: Pahlavi text* (Cilt III). (Çev. E. West). Motilal Banarsidass.
- Nyberg, H. (2003). *A manual of Pahlavi*. Asatir.
- Özoğlu, O. (2019). Pehlevî dilinde yaşayan en eski kahramanlık anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 105-137. <https://doi.org/10.33201/iranian.594633>
- Özoğlu, O. (2021). *Müslüman kelâmı ve İran kültürü*. Nobel Akademi.
- Taqizadeh, S. (1938). *Old Iranian calendars*. The Royal Asiatic Society.
- The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: A New Collation of the Persian, Susian and Babylonian*. (1907). Oxford University Press.
- The Zend-Avesta* (Cilt III). (1887). (Çev. L. H. Mills). The Clarendon Press.
- Üstündağ, M. (2022). Purim ve Nevruz kutlamaları arasındaki benzerlikler. İçinde E. Çetinkaya (Ed.), *The 15th international scientific research congress* (s. 372-376). Asos Yayınları.
- Yıldırım, N. (2011). Zerdüş'tün kutsal kitabı Avesta. *Şarkiyat Mecmuası*, (18), 147-170. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10351>
- Zand-Akasih Iranian or Greater Bundahišn transliteration and translation in English*. (1956). (Çev. M. A. Behramgore Tehmuras Anklesaria). Rahnumae Mazdayasnan Sabha.

